

bogata riznica i za našu gospodarsku povijest 60-ih godina 19. stoljeća. Čitav taj fond danas se čuva u Arhivu Hrvatske, a iscrpna kartoteka uz njega omogućava istraživaču brzo snalaženje i služenje dokumentima. Gotovo svaki dokument objelodanjen je u cjelini s potrebnim bilješkama, koje već same po sebi predstavljaju težak i naporan rad, a uz to je uvijek točno naznačena i provenijencija građe. Ta bogata građa, od gotovo pet stotina dokumenata, pruža mnoge i nove mogućnosti istraživačima naše gospodarske povijesti, jer pojedine veće ili manje skupine dokumenata mogu cjelovito pobliže objasniti pitanje željezničkog prometa, uz prijedloge o željeznicama na Rijeci, Senju, Karlobagu, Zagrebu i mnogim drugim našim mjestima.

Obje su knjige i bogato ilustrirane, pa je tako i dio slikovnog materijala svojevrsna vrijedna i do sada manje-više nepoznata dokumentacija. Opširna i temeljita kazala mjesta i imena olakšavaju korisniku služenje tom voluminoznom edicijom. Opširan sažetak na francuskom jeziku približit će tu vrijednu ediciju i stranim istraživačima, koji će i s pomoću samih dokumenata objelodanjenih u originalu moći steći uvid u prošlost našeg željezničkog prometa do 60-ih godina 19. stoljeća.

Naša deficitarna gospodarska historiografija dobila je Stullijevom studijom i s oba zbornika građe vrijedan doprinos, koji sam po sebi zaslužuje još detaljniju i sveobuhvatniju analizu.

Miroslava Despot

MILOŠ I. BANDIĆ, Cvet i steg: književnost narodnooslobodilačke borbe, Beograd 1975, Nezavisno izdanje 17, 104 str.

U ne baš likovno uspjeljoj opremi Slobodana Mašića izišla je u skromnom izdanju knjiga M. I. Bandića o književnosti narodnooslobodilačke borbe, kao pokušaj i skica, kako sam autor kaže, no čije naučno istraživanje vrijednosti, smisla, funkcije, socioloških i psiholoških aspekata ostaje i dalje otvoreno, aktualno i neophodno, budući da su dosadašnja istraživanja ostala manje-više nenaučna, globalna, uopćena ili parcijalna. Ovaj dio naše kulturne prošlosti čeka dakle svoje teoretičare i znanstvene radnike. Autor se ovdje poziva uglavnom na srpske pisce u sklopu književnosti narodnooslobodilačke borbe ali svoje teoretske zaključke i opaske pokatkad proširuje i na ostale nacionalne književnosti tog razdoblja.

Raspravljajući o periodizaciji i o nazivu književnog stvaralaštva toga vrlo kratkog perioda za istinsko stvaralaštvo, ali dugog ako se imaju u vidu sve ratne strahote kojima je to razdoblje bilo obilježeno, autor nam ne predlaže ni jedan novi termin. Između već poznatih naziva: partizanska književnost, književnost u ratu, književnost 1941–1945, književnost narodnooslobodilačke borbe, autor se odlučuje za posljednji. Naziv »partizanska književnost« čini se autoru suviše praktičarski i prilično uzak usprkos svojoj prividnoj obuhvatnosti, dok mu se termini »književnost u ratu« i »književnost 1941–1945« čine odviše neutralni, objektivistički, numerički i kronološki, da bi mogli potpunije izraziti i neposred-

nije krenuti ka »samom srcu one književne, duhovno-etičke, istorijske i socijalne stvarnosti« (7), koju se željelo odrediti. U nazivu »književnost narodnooslobodilačke borbe«, za koji se M. I. Bandić odlučio, čini mu se da su sintetizirana dva bitna pojma koja određuju i samo to razdoblje i književno stvaralaštvo u njemu. To je naziv koji obuhvaća duhovna zbivanja, procese i strukture s jedne strane, i s druge, društveno-revolucionarno gibanje. Pod tim se terminom razumijeva, kaže autor, »oslobođenje duhovno i fizičko, pokretanje individualnih stvaralačkih energija i kolektivnih napora čitavog naroda, u borbi za samoodržanje i društveno-ekonomsku slobodu« (7). I upravo »interakcije tih nužnosti i fenomena čine specifičnost te književnosti, i toga književnog vremena [...]« (7). Iako se ne može odvojiti ni od književne prošlosti i njenih ideja, ni od književne budućnosti i njenih glavnih preokupacija, ta je književnost i u pogledu književne riječi i jezika, i u pogledu vremena, ipak oblikovana na sebi svojstven način, kaže autor, s onim prednostima i oskudnostima koje su joj nametale okolnosti. I ideje i teme koje ta književnost obrađuje kvalitativno i kvantitativno su nešto drugo, nešto novo; struktura te književnosti je drugačija, iako su podsticaji njenog nastanka, prema autoru, bili isti. No, moglo bi se odmah suprotstaviti autoru i reći da su ti podsticaji možda bili samo naoko isti, ali da su u biti bili posve drugačiji, jer je riječ o književnom stvaralaštvu koje je nastajalo u samoj akciji, i koje, prema tome, nije trebalo skrivati ideje, misli i poruke nego ih izražavati najotvorenije, jasno i glasno, ne vodeći računa o formi i umjetničkom prikrivanju. Povijest se pokrenula i njen se smisao formirao pred očima — katkad je zastrašivao, katkad zbunjivao, ali ipak ispunjavao nadom. Trenutna akcija zahtijevala je zvučne riječi koje su bile poziv, otvorena propaganda, jer je i sama povijest bila otvorena i vidljiva, a opredijeljenost evidentna. Dakle, nisu samo vrijeme i prostor, kako tvrdi autor, bili drugi i drugačiji, i da oni dopuštaju da tu književnost smatramo samostalnom književnošću, koja zaslužuje da se istraži i osvijetli s raznih aspekata, nego je i sama povijest, koja ju je uvjetovala, bila bitno drugačija.

U drugom poglavlju, koje autor naslovljava: »Počeci«, M. I. Bandić dovodi u vezu predratne napredne listove, pisce, umjetnike, intelektualce i znanstvene radnike Srbije, koji su prethodili stvaralaštvu u toku narodnooslobodilačke borbe i razvijali i širili revolucionarni duh među stanovništvom. Npr. od pisaca, među ostalima, spominje Jovana Popovića, Đorđa Jovanovića, Čedomira Minderovića; od likovnih umjetnika Đorđa Andrejevića-Kuna, Branka Šotru, Stevana Bodunareva, te intelektualce Pavla Savića, Dušana Nedeljkića i dr. Tako su se, podsjeća nas autor, pjesnik, stvaralac i ratnik još jedanput sastali, i na našem terenu, u istom čovjeku, kao što nam o tome govore književnosti prošlosti, noseći »mač i harfu«, »mač i gudalo«, pretvarajući tako u stvarnost ono o čemu je pjevao i razmišljao, sanjao i priželjkivao. Pjesma i akcija dopunjavale su jedna drugu. U uvodnom članku *Posavskog partizana*, čiji su urednici i saradnici bili Jovan Popović i Čedomir Minderović, kaže se da je u šumu prebjegla i kultura i da šuma treba da bude »rasadnik kulturnog života«, jer uz zveku oružja ne smije zadrijemati duh (18). Duboka je bila spoznaja da je buđenje duha i podizanje svijesti širokih masa bilo isto toliko važno kao i oružana borba na fronti.

Naglašavajući već češće postavljana pitanja: Čemu pisanje? Zašto književnost? Što je ona? Što je njezina svrha i smisao? autor nas spretno navodi na Marxovu i Engelsovu distinkciju duhovne i materijalne proizvodnje — ono što se danas,

možemo dodati, često zaboravlja: proizvodne snage proizvode materijalna dobra, ali »proizvodnja svijesti«, na području duhovnog života i stvaralaštva, nije manje važna. Jer, kako su tvrdili klasici marksizma, »proizvodnja ideja, predstava i svesti se pre svega neposredno tka sa materijalnom delatnošću i materijalnim opštenjem ljudi, jezik je to stvarnog života. Predstavljanje, mišljenje, duhovno opštenje ljudi se javlja ovde još kao neposredna emanacija njihovog materijalnog držanja. Isto važi i za duhovnu proizvodnju, kakva se javlja kod jednog naroda u njegovom političkom jeziku, njegovim zakonima, moralu, religiji, metafizici itd.« (20). Ova ideja, nastavlja autor, poslužila je nekim suvremenim teoretičarima zapadnog svijeta da razviju »nauku o pisanju«, iz koje su se razvile različite teorije pisanja i teorije teksta: marksističke, strukturalističke, psihoanalitičke, fenomenološke, semiotičko-tekstualne, retoričke, hermetičke, itd. Podsjetimo se samo na neka imena: Barthes, Derrida, Lacan, Bense, Sollers, Todorov, i dr. No ni jedna od tih teorija, a ni njihova mehanička kombinacija, ne mogu se bez dopune i razmišljanja primijeniti na našu književnost narodnooslobodilačke borbe, tvrdi s pravom autor. Jer tu se »pisanje, kao kreativni akt, najpotpunije podudara sa revolucionarnim momentom, sa imperativom, suštinom i radikalnom (kreativnom) voljom revolucije: oboje preobražajno teže ostvarenju nekih temeljnih ljudskih i socijalnih ciljeva, kulturnih ciljeva, izvesnom, mada teško dostižnom, perfektibilitetu, etičkoj i estetskoj vrsnoći, čemu podjednako žele da odgovore, kao i idealima čovečnosti i slobode« (21). Književnost tu prestaje biti »institucija« a postaje »djelatnost«, kolektivna kreativna djelatnost, sfera općeg sudjelovanja i suradnje, gdje se pisanje do kraja sakralizira; svi pišu i svi čitaju; svi se okušavaju na stvaralačkom polju, jer ih se inicira i upućuje na to, pa se čak i zahtijeva od njih: svatko prema svojim sposobnostima i mogućnostima. Literatura, u smislu pisanja i čitanja, individualnog ili kolektivnog, intenzivno je živjela i, kako kaže M. I. Bandić, može se okarakterizirati kao »književnost u pokretu«, već i zato što nije imala stalnog središta, nego se pomicala zajedno s brigadama, odredima, divizijama, i dodajmo, s pomicanjem stanovništva.

Još je jedna od bitnih karakteristika književnosti toga razdoblja fragmentarnost s njenim najdubljim svojstvima. Ona uspijeva dočarati ili sažeti, nastavlja autor, cjelinu, ravnopravno nadoknaditi ono što se nije uspjelo potpunije uobličiti. No fragmentarnost se očituje i u sudbini svega napisanog, u njegovu osipanju, gubljenju, nestajanju u vrtlozima i viorima rata.

M. I. Bandić se pita u IV poglavlju, »Teorija teksta ili tkanje traga«, da li smatrati književnošću samo uobičajene književne forme ili, kako je to rekao još 1956. Jure Kaštelan u »Ognji i rože«: »Što je poezija, je li ona negdje izvan naših uobičajenih estetskih gledanja? Nalazio sam je najviše tamo gdje joj je najmanje mjesto: u porukama zatvorenika, u pismima osuđenih i strijeljanih, u parolama na zidovima spaljenih kuća, u jecajima i uzdasima, u proglasima, u razgovorima pred bitku, u pozdravima, u četnim novinama, u pismima i u drugim dokumentima riječi, koji su (i kad to nisu po svojoj svjesnoj namjeni) najuvjerljiviji ljudski, stvaralački, a to znači pjesnički dokumenti vremena. Poezija bez želje da to bude. Život ostavljen u riječi« (Ognji i rože, 7–8).

Što znači »teorija teksta ili tkanje traga« možemo se odmah zapitati. »Tkanje traga«, kaže autor, jest »ono što preostane posle svega kao što je, u svojoj elementarnosti i redukovanosti na grafem, kako kaže jedan teoretičar, u osnovi testamentarno; a proizvodi tog pisanja su *testamenti*, ili 'pisani ostaci ljudskog

postojanja', kako bi se izrazio Wilhelm Dilthey. 'Subjekt' pisca, pak, ne postoji u smislu kako shvatamo savremenu, današnju angažovanost ili izolacionističku samoću pisca. Pretežno desubjektizovani subjekt pisanja je tu jedan sistem odnosa u društvu, u narodu ili u svetu koji se manifestovao preko jednog pobunjenog ili tragičnog, anonimnog, ali u patnji strasnog pojedinca, ili nekolicine njih, što je, opet, svojevrsno, posredno uspostavljanje subjektiviteta« (32, kurz. M. I. B.). »Tkanje traga« su oni zapisi i poruke strijeljanih u kojima autor razlikuje vrijeme i prostor. »Prostor je: neka ogradenost, čuvana oružjem, neki magacin ili stara baraka, i najzad strelište, gubilište. No prostor je i ono na čemu se piše: istrgnuti listovi, papirići, poledina fotografija sa drhtavo, nesigurno ispisanim slovima i rečima koje idu gore i dole (od vodoravne linije), zastrašene, gotovo izbezumljene, koje bi i same, čini se, nekud da odu, da iščeznu, da ne čekaju ono što treba da naiđe — sve, dakle, sama oskudnost što svedoči o suštinskoj oskudnosti i ugroženosti onih koji pišu, koji šalju svoje poslednje poruke. Vreme pisanja je, katkad, dokumentaristički precizno fiksirano ('pišem na 5 minuta pred streljanje'): plima tragedije izoštrava, dramatičuje osećanje i svest o vremenu. U celini, vreme pisanja nije ništa drugo do sama struktura onoga što će biti opisano, to jest zapisano — a to je nasilje i smrt u svoj strahotnosti svoje pojave, iskazano analognom kratkoćom svoga munjevito — razornog dejstva« (32).

Kao i Jure Kaštelan i M. I. Bandić vidi u tim zapisima, u svoj njihovoj »ogoljenosti i svedenosti na čistu bitnost poruke o egzistencijalnoj ugroženosti«, izvjesna iako latentna književna svojstva. Najprije oni sadrže »ne mali tragični intenzitet i, njime uslovljeno, poetsko zračenje (estetsku referencijalnost), zatim: humanistički stav i brige i ljubavi, borbeno-aktivističku opredeljenost i prkos — čitavu, dakle, skalnu informacija, saopštenja, ispovesti i poruka [...]« (33). Te zapise piše »sama duša, ili prestravljena ali i jaka, uspravna, ponosna ljudska svest« (33). A druga ljudska svijest dramatično je doživljavala i primala te poruke, uspravljala se, ako nije bila uspravljena, i zaklinjala se da će preuzeti luč i prenositi je dok ne prevlada svjetlost.

M. I. Bandić posvećuje jedno poglavlje i mjestu kulture u razdoblju kojem posvećuje ovu knjigu. Sve akcije organizirano su išle za tim da podignu kulturni nivo narodnih masa koji je bio izrazito nizak. Jer znalo se da bez višeg kulturnog nivoa nema ni dobre ni solidne vojske, a time ni pobjede, ni izgradnje novoga, boljeg društva, kulture u smislu oplemenjivanja, podizanja, uzdizanja, preobražaja, obrazovanosti. U tom smislu pristupalo se i književnosti kojoj se nije prilazilo samo kao znanju nego se njena vrijednost određivala njenom moći da utječe, da mijenja, preobražava. Na književnost se gledalo kao na utjecajnog činioca, kao na snagu koja, posredstvom estetskog doživljaja, izgrađuje, mijenja, proširuje svijest onih kojima je upućena. Broj naslova — više od 5500 — u toku rata, od toga 590 literarnih, svjedoči da se pisanom riječi htjelo što više i što snažnije djelovati na najšire slojeve naroda. Kulturna revolucija bila je sastavni dio socijalne revolucije i revolucije kao oružanog ustanka. Svako štampano djelo imalo je svoju misiju. Prešampavalo se i prepisivalo, iako su za to uvjeti bili slabi. No znalo se da čovjek samim svojim postojanjem nije izgrađen, i da ga treba izgrađivati i izgrađivalo ga se. Ali to se danas potpuno zaboravlja i zanemaruje.

Komunikacije, informacije i poruke širile su se s pomoću svega što je štampano, s pomoću kazališta, muzike, slika, narodne poezije, bilo uglazbljene, bilo

prenošene od usta do usta. Autor posvećuje jedno poglavlje tom narodnom stvaralaštvu koje je nastavak folklorne tradicije naših naroda. Obnavljaju se pjesme narodnih ustanaka i buna, hajdučke pjesme i internacionalne borbene pjesme. Iz njih se crpila snaga i borbeni duh. Već afirmirani pisci i književnici nisu bili samo prosvjetari i propagandisti nego i aktivni borci i stvaraoci. Književno stvaralaštvo bilo je pristupačno svakome tko se interesirao za ono što se upravo zbiva, za žive još vruće događaje. I pisalo se mnogo, kako se znalo i umjelo, nedovršeno, nesavršeno, ali pisalo se prigodno, za trenutak, za situaciju.

Autor također ukratko analizira neke srpske pisce, književne vrste, prozu, dnevnike, poeziju, a posebna mu je zasluga da sve to pokušava sagledati i osvijetliti u sklopu suvremenih književnih teorija i analiza koje pomalo prodiru i na naš teren. Okarakterizirana kao »pokušaj i skica« od samog autora, ta knjiga nam obećava nastavak koji bi sigurno bio toplo pozdravljen i zaslužen zapažen.

Zlata Knezović

*BRANISLAV J. VRANEŠEVIĆ, Uloga i značaj prvih vršačkih
socijalista u političkom životu Vojvodine (do 1887. godine), Vršac 1974.*

Iako je u naslovu vrsne monografije novosadskog sveučilišnog profesora Branislava J. Vraneševića težište na ulozu i značenju prvaka vršačkog socijalističkog pokreta, ipak ta knjiga prelazi na mnogo mjesta okvir naslovne teme.

U uvodu knjige najprije je dana kritička analiza do sada objelodanjene literature za koju autor ustanovljuje, premda je ta mala vršačka grupa bila značajna, da je o njoj »kao [...] uticajnoj političkoj grupi u našoj ranijoj historiografiji malo [...] većinom uzgred pisano. Najčešće je ta grupa na čelu sa Lazom Nančićem, Jašom Tomićem prikazivana kao egzotična, mladićski obesna družina [...]«. Tek poslijeratna historiografija s vremena na vrijeme nešto dublje prilazi tome problemu, pa tek teza Kalmana Čehaka, Radnički pokret u Banatu 1868—1890, potvrđuje prema mišljenju autora i sve njegove postavke. Dalje se autor zadržava na korištenim izvornim materijalima, koje je u zamjernom broju proučavao i van jugoslavenskog prostora u arhivima Mađarske i Austrije, davši i time vrijedan prilog našoj povijesnoj znanosti.

Dalje slijedi deset poglavlja u kojima je svestrano obrađena i ekonomsko-društvena struktura i političko stanje ne samo u Vojvodini i Vršcu nego i na teritoriju tadašnje Ugarske s kojom je upravo Vojvodina bila i te kako usko povezana i u državnopravnom i u ekonomskom pogledu. Autor je u prvom poglavlju dao preglednu analizu stanja u vrijeme Bachovog apsolutizma. Saznajemo da je taj sistem isto tako politički ugnjetavao vojvodanske Srbe kao i naš narod na teritoriju Hrvatske. Ekonomski, doduše, Bachov sistem ponešto potpomaže dalji napredak, a tu komponentu zapažamo i u Hrvatskoj. Taj politički poredak ukinuo je u Vojvodini u prvom redu »carine između Austrije i Ugarske (1851)« a posebnu pažnju poklanja »poljoprivredi, glavnom zani-